

Papier is geen waarheid

Leerlingen onderzoeken dagboeken als bron

In *Wij weten niets van hun lot* (2012) gaat historicus Bart van der Boom in op de vraag in hoeverre gewone Nederlanders op de hoogte waren van de gruwelijke gebeurtenissen in Oost-Europa. Om deze vraag te beantwoorden onderzoekt Van der Boom 164 egodocumenten, voornamelijk dagboeken, waarvan een derde afkomstig van Joodse Nederlanders. In een opdracht voor bovenbouw havo/vwo onderzoeken leerlingen in hoeverre dagboeken betrouwbaar zijn als bron.

Arnoud Aardema is vakdidacticus geschiedenis aan de Radboud Docenten Academie.

De geschiedschrijving over Nederlanders tijdens Duitse bezetting is zeventig jaar na dato allerminst afgesloten. Historici hebben afgelopen decennia diverse morele dilemma's en problemen besproken waar Nederlanders mee kampten tijdens de bezetting.¹ De oude tegenstelling tussen goed en fout is ingeruild voor meer nauwkeurig onderzoek naar de handelingsruimte van verschillende typen betrokkenen – van daders, medeplichtigen tot slachtoffers. Een terugkerend thema is de verwondering over het feit waarom Nederlanders zo weinig deden tegen de deportaties van hun Joodse landgenoten.

Discussie

Op basis van de dagboeken trekt Van der Boom in *Wij weten niets van hun lot* de conclusie dat de Nederlandse bevolking sterk anti-Duits was en de Jodenvervolgning niet steunde. De gewone Nederlander, waaronder ook het Joodse deel, wist dat

'Door de verschillende overwegingen en dilemma's krijgen de leerlingen meer inzicht in de situatie waarin de Joden zich bevonden'

Boven: Pagina uit het dagboek van ETTY HILLESUM. Zij hield dit dagboek bij tussen 9 maart 1941 en 7 september 1943. Geheugen van Nederland.
Rechts: Joden in Polen worden naar het treinstation gebracht voor deportatie naar de concentratiekampen. April of mei 1943. United States Holocaust Memorial Museum.

het lot dat de Joden wachtte in Oost-Europa weinig goeds zou brengen, zoals gedwongen arbeid, honger en ziekten. Specifieke kennis van de *Endlösung* ontbrak echter, men wist niet precies wat daar gebeurde. Het ontberen van precieze kennis over de Holocaust in Oost-Europa is volgens Van der Boom van groot belang om het handelen van Joodse en niet-Joodse Nederlanders tijdens de bezetting te begrijpen. Als deze precieze kennis meer aanwezig was geweest hadden gewone Nederlanders, Joods en niet-Joods, actiever verzet gepleegd.

Naast uitingen van lof, het boek wint de Libris

Geschiedenis Prijs in 2012, lokt het werk ook een hevige discussie uit tussen historici en Van der Boom die niet alleen in vakbladen wordt gevoerd maar ook in de landelijke pers.² De kritiek op Van der Boom richt zich zowel op de inhoudelijke als de methodologische kant van het onderzoek.³ Dat het beeld van de Holocaust in de bezettingstijd diffuus en fragmentarisch was, wordt niet betwist. Maar in zijn conclusie zinspeelt Van der Boom met de gedachte dat een accuratere kennis van de Holocaust tot ander gedrag zou hebben geleid, bij zowel Joodse als niet-Joodse Nederlanders. Als de gewone Nederlander meer had geweten over de Holocaust was de bereidheid om Joodse landgenoten te helpen groter geweest en hadden de Joden zich ook meer verzet. Het tweede punt van kritiek is de wijze waarop Van der Boom tot deze conclusies komt. Critici stellen vragen bij de manier waarop hij met de dagboeken omgaat. Hij zou te weinig oog hebben voor de specifieke functies die een dagboek heeft en de invloed daarvan op de inhoud van de tekst. Zo is het ontbreken van expliciete verwijzingen naar de Holocaust in de dagboeken een belangrijk argument om zijn inhoudelijke conclusies te onderbouwen. Zijn tegenstanders stellen echter dat dagboeken net zo veel verhullen als ze laten zien. Bewust of onbewust wordt ook in dagboeken bepaalde kennis verdrongen of weggelaten.

Bronopdracht

De vervolging en vernietiging van de Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog is een onderdeel van de geschiedenislessen dat veel interesse bij leerlingen opwekt. Om leerlingen kennis te laten maken met de problematiek van het debat, het gebruik van dagboeken als bron en de relatie tussen weten en handelen, heb ik een bronopdracht gemaakt voor de bovenbouw van havo

en vwo (te vinden op de website van *Kleio*). De opdracht bestaat uit een selectie van fragmenten uit egodocumenten, waaronder dagboeken die Van der Boom in zijn onderzoek heeft gebruikt. Totaal tweeëntwintig bronfragmenten zijn geselecteerd, verdeeld over acht personen. Het persoonlijke, het 'geheimzinnige' en de focus op individuele, tastbare verhalen maakt de opdracht voor leerlingen heel aansprekend en zorgt dat ze de opdracht induiken.

De leerlingen gebruiken de bronfragmenten om een centrale vraag te beantwoorden: wat wisten Joodse Nederlanders van 'het lot' dat ze te wachten stond? De opdracht richt zich dus specifiek op Joodse Nederlanders. Om de centrale vraag te beantwoorden worden drie deelvragen gesteld. Hoe vergaarden de Joden informatie over wat er gebeurde in Oost-Europa? Op welke wijze reageerden zij op de maatregelen van de Duitse bezetter? En tot slot, op welke wijze werd het handelen van de dagboekschrijvers beïnvloed door wat zij wisten?

De hoeveelheid bronnen en tekst zorgen in de klas in eerste instantie voor gezucht en gesteun. De les heeft voor leerlingen in eerste instantie namelijk een abstract en filosofisch karakter door de focus op 'wat is weten'? Wanneer heb je kennis van iets? En in hoeverre komt het handelen van mensen daar uit voort? De persoonlijke verhalen in de bronnen wakkeren echter de interesse en aandacht bij leerlingen aan. Ze willen de gruwelijkheden begrijpen en gaan door de persoonlijke verhalen in de bronnen met de vragen aan de slag. Tijdens de opdracht merken leerlingen op dat de Joodse Nederlanders verschillend reageerden op de maatregelen van de Duitse bezetter. Bijvoorbeeld door zich te verzetten (in de vorm van onderduiken, vluchten of zelfmoord plegen), door deportatie te voorkomen door gebruik te maken van legale middelen of mee te gaan met het systeem (door bijvoorbeeld een vrijstellingsbrief te bemachtigen) of door zich te melden bij de autoriteiten voor deportatie. Het hardnekkige beeld dat Joden zich vrij passief hebben laten afvoeren naar de kampen, een zekere dood tegemoet, wordt hiermee ontkracht. Veel Joden maakten bewuste, maar ongewisse keuzes. Het verhaal over verpleegkundige Claartje van Aals maakt leerlingen duidelijk dat in schijnbaar een en dezelfde situatie verschillende overwegingen en dilemma's een rol speelden bij keuzes die mensen maakten.

Het listige karakter van dagboeken als bron komt duidelijk uit de klas naar voren. Niet alles wordt toevertrouwd aan het papier, zoals Gabriel Italie niet in zijn dagboek schrijft dat zijn zoon is gevlucht. Ook merken leerlingen op dat dagboeken een specifiek doel kunnen hebben, bijvoorbeeld om als troost te dienen, bijvoorbeeld bij Etty Hillesum.

Begrippen als uitroeiing, vernietiging en moordpartij, die in de bronnen naar voren komen, zijn een valkuil. Deze hebben voor ons tegenwoordig een duidelijke betekenis en lading, mede gevormd door de foto's en de ervaringen van de overlevenden van de concentratie- en vernietigingskampen. Vooral de havoleerlingen vinden het moeilijk daarvan los te komen.

Fragментарisch beeld

In de nabespreking concluderen leerlingen dat de Joodse Nederlanders een fragmentarisch beeld hadden en dat dit beeld vooral werd gevormd op basis van geruchten en van horen zeggen.⁴ Door de verschillende overwegingen en dilemma's krijgen de leerlingen meer inzicht in de situatie waarin de Joden zich bevonden. De dagboekfragmenten helpen de leerlingen hierbij, maar kunnen niet letterlijk worden genomen. Ondanks het fragmentarische beeld van de Holocaust blijven leerlingen zichzelf de vraag stellen waarom toch nog veel Joodse Nederlanders zich melden voor deportatie. Het is daarom belangrijk om de opdracht te verbinden aan de patronen en mechanismen van onderdrukking die tijdens de bezetting gangbaar waren, aan de omstandigheden waarin Joden verkeerden die met gezin en familie voor grote dilemma's stonden, en aan de problemen met het vinden van onderduikplaatsen. ■

¹ Onlangs verscheen van de hand van Frits Boterman een overzichtswerk over Nederland tijdens de bezetting: *Duitse daders. Jodenvervolgving en de nazificatie van Nederland*.

² Verschillende artikelen zijn verschenen in o.a. *De Groene Amsterdammer*, *NRC Handelsblad* en *Tijd voor Geschiedenis*.

³ J. Cohen, 'Hoe cruciaal is onwetendheid', *NRC Next*, 9 april 2013.

⁴ Voor veel Joden was dat voldoende zich te onttrekken aan de deportatiebevelen. Een groot deel van de eerste oproepen werden genegeerd. Uiteindelijk dook naar schatting een vijfde deel van de Joodse bevolking onder.

Verder lezen

Een selectie van publicaties uit het debat over het boek *Wij weten niets van hun lot*.

R. Ensel en **E. Gans**, 'Wij weten iets van hun lot', *De Groene Amsterdammer*, 12 december 2012.

B. van der Boom, 'Ook die Joodse verraders zijn interessant', *De Groene Amsterdammer*, 9 januari 2013.

J. Cohen, 'Hoe cruciaal is onwetendheid', *NRC Next* 9 april 2013.

C. Morina, 'The Bystander in Recent Dutch Historiography' in: *German History* Vol.32 no. 1, pp. 101-11.

Lesmateriaal

Het lesmateriaal, dat mede tot stand kwam met de hulp van Remco Ensel, is te downloaden via de website van *Kleio*: www.vgnkleio.nl/kleio.

